

חלקי פטריות בטון נופלים...

ב-21 בדצמבר 1967, חודשים ספורים אחרי הנצחון הגדול, התכנסו חברי ועדת הפרוגרמה של החברה לפיתוח התיירות בתל אביב (ביסוד), אחר כך חברת אתרים, לשיבה. על הפרק עמדה התכנית לפיתוח רצועת החוף, מנמל תל אביב עד לנמל יפו ומן הים עד לרחוב הירקון, צופה 13 שנים קדימה לשנת 1980, ורוחה הרוח הכללית: בתל אביב גופא יהיו אז 470 אלף תושבים ובאגד הערים – מיליון, עוד מיליון ו-200 אלף תיירים יגיעו אל העיר, ו-240 אלף מתרחצים ירחצו בימה מדי יום. יש להיערך לבאות. הרבה מים זרמו בירקון מאז הצהיר ראש העיריה דיזנגוף, כי "ליהודים אין כל עניין ברחצה בים" ומסר שם שטחים לתעשייה.

החברה לפיתוח התיירות לא היתה הראשונה שעסקה בעתיד רצועת החוף של תל אביב. ב-1937 התנהל ויכוח סביב תכנית גרינבלאט לפיתוח הנמל והחוף, והיא נדחתה לבסוף. ב-1940 הוצגה לפרטיה "תכנית לשיפור שפת הים" במסגרת שורה של פרויקטים ציבוריים שנועדו בין היתר להעסיק מובטלים בשעה הקשה. התכנית התבססה על עקרון של הפרדה פיזית בין העיר הבנויה לרצועת החוף – כדי למנוע את החיכוך הבעייתי בין הפרטי והציבורי ומתוך הכרה בחשיבותו של הציבורי – על בנייה של מתקנים הדרושים לפיתוח חופי רחצה ועל פיתוח נרחב של הטיילת. מול שדרות קרן קיימת תוכנו מדרגות רחבות, שויבילו דרך גינת נוי אל החוף, ובתוך הים – בריכת שחיה בינלאומית.

ב-1954 נולדה תכנית "גני שפת הים", כחלק מתכנית אב עתידית לעיר. התכנית ביקשה להתמודד עם זיהום הים והחופים, תוצאת שנים של הזרמת שפכים לים, עם היעלמות נוף הים בגלל בנייה לא מבוקרת ועם הגידול הצפוי במספר תושבי העיר, והוצע בה להקים גנים לכל אורך הרצועה – מדרום יפו, דרך מנשיה ועד גן העצמאות.

בשנים 1960-1961 נדונה שורה של הצעות לייבוש הים שהגישו חברות מישראל ומחוץ לארץ, כולל בניית אי מול חוף מנשיה. ב-1962 פנתה העיריה לאדריכל יעקב רכטר לתכנן את "טיילת עצמאות", ובמקביל פחות או יותר פנו לאדריכל האיטלקי לואיג'י פיצינאטו, כדי שיציע תכנית אב לפיתוח חוף הים. פיצינאטו הגיע לביקור, והגיש את הצעתו הראשונה ב-1963. את עיקריה הוא הציג בשתי הרצאות, ב-1963 וב-1964: כל תכנון של רצועת החוף חייב לעמוד בזיקה לתכנון הכולל של העיר ולפיכך יש להתקין כביש בינעירוני ממזרח לדרך חיפה שסייט את התנועה מזרחה וכך יקל גם על ציר אבן גבירול (כביש איילון מעיד עד כמה דייק); תכנית ג'דס נאה מאוד, אך אינה הולמת את נפח העיר הנוכחי; קו החוף של תל אביב נעדר ייחוד, והפרספקטיבה אל הים נחסמת בין היתר בגלל גוש הבטון הבנוי סמוך מאוד לחוף. הצעתו: להרחיב את רחוב הירקון ולבנות לאורך הציר בניינים אופקיים או גבוהים יותר במידת הצורך, כדי לשמור על מרחק בין הבניינים ועל הצפיפות הקיימת. את הבניינים יש להרחיק מן הים ולבנות אותם בצורת קשתות מקומרות, ברצף שייקטע מעת לעת בככרות, גנים, מסעדות ואזורי מסחר. פיצינאטו שב והזהיר מפני פיתוח מוגבר וקרא לשתף את התושבים בתכנון.

האדריכלים רכטר וויטקובר, שעבדו בין היתר על תכנון ככר במפגש שדרות קרן קיימת ורחוב הירקון, התבקשו להיוועץ בפיצינאטו (יוסף ויטקובר, אדריכל בעל זכויות גדולות, שהיה שותף לתכנון הפרויקט ולהקמתו אך שמו לא נזכר בהקשר לככר, קבל על כך מרות במכתב מ-1975). פיצינאטו העלה את החשש שהצעתם – ככר ועליה מגדל גבוה וחניון – תטיל עומס בלתי סביר על האזור ותיצור שם צוואר בקבוק. קל להרים בניין גבוה, הוא קבע, אבל זו ספקולציה. במקום זאת הציע לבטל את מפגש הרחובות ולמתוח את השדרות, שישמשו להולכי רגל בלבד, עד לככר. ברוח זו הציע גם לשמר את גן העצמאות ולהמשיך את הטיילת בקו הטבעי של הנוף.

הצעותיו של פיצינאטו התקבלו בחלקן, בעיקר כמתווה כללי. האדריכלית רבקה שטרנברג מזהה בקו החוף דווקא את תכניתו של יאקוב באקמה (שיחד עם יוהנס ון דן ברוק השתתף בתחרות על תכנון מתחם מנשיה ב-1963), שהציע ליצור חיץ בנוי בין העיר, עורקי התחבורה שלה והים דרך בניית מבני-על ומבנים אורכיים בצדי כבישים מהירים. החזון הזה, היא קובעת, רודף את העיר עד היום.

בכל מקרה, אף לא אחת מתכניות אלה מומשה במלואה ורובן נותרו על הנייר. ייתכן שנדרש זמן להבשלתן. הפיתוח המסיבי של רצועת החוף החל בשנות ה-60 המאוחרות.

בכל התכניות הנוגעות לשטחה של ככר אתרים של היום לא נזכרות השכונות שהתקיימו שם במשך כ-50 שנים – מחלול א' ומחלול ב'. אלה היו שכונות צריפים מאולתרות, שכמותן היו עוד כמה בתל אביב, שבנו עולים חדשים ופליטים מיפו בשנים 1924-1925 שאליהם הצטרפו במהלך השנים עוד ועוד חסרי אמצעים. דייריהן לא שילמו שכר דירה, מאחר שהאדמה היתה בבעלות ממשלתית ורק הוחכרה לעיריה, וגם לא זכו מנגד לשירותים עירוניים כלשהם.

העובדה שרצועת החוף לא נמצאה בבעלות העיריה אלא בבעלות פרטית וממשלתית השפיעה על אופן התפתחותה, וייתכן שיש לה חלק בצמיחת הדימוי של תל אביב כעיר החיה "עם הגב לים", מימי אחוזת בית ועד לטיילת. תל אביב (יפו) של עגנון ויזהר ושבתאי ואפילו אלטרמן אמנם הולכת לים, וכך אלפי האלפים שגדשו את החופים לפני הטלוויזיה והקניונים ומקדמי ההגנה, אבל אולי לא לכך מכוון הדימוי אלא לבריזה המסרבת להגיע עד לקצוות המזרחיים של העיר (מפני שהיא שטוחה כל כך, בגלל בתי המלון, ובעיקר בגלל המבנה שלה האופקי לים, תוצאת אילוצים היסטוריים שתכנית ג'דס קיבעה אותם) ולמבט החסום על הים.

ככר אתרים נחנכה בסיסמה "עם הפנים לים", ומאז שוב ושוב הוטחה בה הביקורת שהיא מתכחשת לו.

1968. "לאמריקה יש פין מתוסכל שמנסה לחדור לחרץ הצר של ויאטנם כדי להוכיח שהיא גבר [...] מהפכת הצעירים הבינלאומית תתחיל בשבירה מוחלטת של המסכות, בהתמרדות המונית, באנרכיה טוטלית בכל מוסד בעולם המערבי. שבטים של ארוכי שיער, שחורים, נשים חמושות, פועלים, איכרים וסטודנטים ישתלטו [...] הבית הלבן יהפוך לקומונה אחת גדולה עם מזון ודיור חופשי, הכל משותף" – כך כתב בסוף שנות הששים ג'רי רובין, מנהיג הייפים. ב-1980 ("מיליון ו-200 אלף תיירים") כתב

האנליסט ג'רי רובין במאמר בניו יורק טיימז, שהוא עדיין עסוק מאוד בטובת הכלל ואפילו מסוגל לשרת אותו טוב יותר בחליפה ועניבה מוול סטריט.

זוהי רדיקליות שנות הששים האמריקאית הלבנה, אינפנטילית ומשעשעת הרבה יותר מהשחורה, מה"סינים" של גודאר או מדני האדום. אבל הרוח היא אותה הרוח.

ב-1968 צעד צה"ל במצעד נצחון בכביש ירושלים-רמאללה והטלוויזיה הישראלית, בשידור הבכורה שלה, שידרה את המצעד. ולמרות בגידתו של ג'רי רובין והאור הלא מחמיא שהיא שופכת על ה"סיקסטיז", הרי ארצות הברית יצאה מוויאטנם, וצה"ל עודנו ברמאללה; ושנות הששים (ה"דיאסטוליות", כפי שכינה אותן חוקר התרבות מלקולם קאולי, בהשוואה לשנות השבעים ה"סיסטוליות") בכל זאת הטרימו את שנות השמונים הפוסטמודרניות, וצה"ל עודנו ברמאללה; וגם אם ארצות הברית הפציצה בינתיים את אפגניסטן וכאן היו חנוך לויין ומכתב השמיניסטים – צה"ל עודנו (בעצם) ברמאללה.

זה, וגם: ביטול הממשל הצבאי, אייבי נתן בקהיר, מלחמת 67', ההתשה, השגשוג הכלכלי, מלחמת 73', סבסטיה, יום האדמה, קוקה קולה בישראל, טלוויזיה, עליה מרוסיה, נצחון באירוויזיון, עוד אחד, מוזיאון ישראל, מגדל שלום, מוזיאון תל אביב – כל אלה עומדים ברקע צמיחתו של פרויקט אתרים. ההיסטוריה שלו אינה אדריכלית בלבד אלא היא גם פוליטית, כלכלית, חברתית, תרבותית. רכטר של ככר אתרים זה שנות הששים. לא באיזו רדיקליות או בוטות של הפרויקט, הוא הרי בורגני כל כך, אלא במידת החופש שיש בתכנון, במשחקיות, בשעשוע, בהעזה ובאהבה ובאופטימיות המושקעים בו וסימניהם עדיין ניכרים על גווייתו.

צבי אפרת, בשורה של מאמרים ובאופן בולט בתערוכה "הפרויקט הישראלי" (שאצר עם מאירה יגיד בשיתוף עם מאירה קובלסקי), תופס את 1967 כנקודת מפנה קריטית מבחינת השלכותיה האדריכליות. מה שהתרחש קודם לכן במהלך שנות הששים, בעיקר על הנייר, והיה בגדר פנטזיה משחקית, נתקל במחי במציאות ונטען עם מימושו בכוחניות, שליטה, לאומיות ואגרסיה שנעדרו ממנו קודם לכן או עודנו בו מאוד. רכטר ופרויקט אתרים שלו, שאפשר לזהות בו תכונות של המגה-סטרקטורה האופיינית של שנות הששים (שחרור סובלימציות של שנות החמישים, מכנה זאת אפרת), ניצב בין מים למים. 1967, לפי השקפה זו, היא שורש הרע. מחריבת האתוס הסוציאליסטי של שנות החמישים, משביתת השחרור היצירתי של שנות הששים ומבשרת האופורטוניזם הפוסט-קפיטליסטי של שנות השמונים והתשעים.

זו קריאה אפשרית אחת. קריאה אחרת תבקש לראות קו רציף הנמתח מראשית ימי היישוב ועד ל"חומת מגן". קו שעיקרו קולוניאליזם, מיליטריזם ואפרטהייד מעין-סוציאליסטי (במקרה הטוב). פרויקט אתרים ייתפס כביטוי נוסף של האתוס הזה: אירוצנטרי, אשכנזי, בורגני, מחופה ברטוריקה של שוויון חברתי ולוקליות. (עוד קריאה, רווחת פחות, תמקם את נקודת המפנה בהקמת המדינה, עם היווצרותה של "בעיית הפליטים הפלסטינית").

פרויקט אתרים הוא אכן אירוצנטרי ובורגני, ובכל זאת יש בו מידה לא מבוטלת של חופש ושחרור, שנעלמו זמן לא רב אחריו. אפשר לראות בו ממשך, אי אפשר שלא לראות בו מחדש, הכרח לראות מה

אבד ממנו אחריו. כי רכטר הוא שנות ששים גם במובן זה שעדיין אינו שנות השבעים, שנים שראשיתן אופוריה והמשכן משבר, קדרות, דכאון וגם רהב גדול. שנות הפשיזציה וההפרטה. רכטר של הפרויקט אכן פעל בתפר, בקו החיתוך המסוים שבין הקולקטיביזם והאינדיבידואליזם, הציבורי והפרטי, ישראל וחוף לארץ, הלאומי והמשפחתי, המסורת והחידוש, אך גם – בראייה לטווח מעט רחוק יותר – בין הכבד והקל, בין המודרניזם והפוסטמודרניזם, בין אוטופיה וריאליה. ואמנם, הוא פעל בתוך המשפחה.

רצועת החוף של תל אביב עברה לרשות העיריה רק אחרי הקמת המדינה. קודם לכן היא היתה כאמור אדמת מדינה, "מחלול", שחלק ממנה הוחכר לעיריה בידי ממשלת המנדט בשנת 1921 לתקופה של 100 שנים. החלק שעליו ניצבת היום ככר אתרים – בין רחוב שד"ל לחורבות בית הקברות עבדל נאבי בראש רכס הכורכר שעליו הוקם גן העצמאות – נועד לפי הסכם החכירה לשם הקמת מרחצאות קרים, צריף קליעה למטרה, קיוסקים והחסנת כסאות מרגוע. אלה אמנם קמו, חלקם לפחות, אבל בצמוד אליהם צמחו שכונות הצריפים.

חלק לא מבוטל של רצועת החוף, אז והיום, נמצא בבעלות פרטית: המרחצאות, הקזינו, בתי הקפה, בתי המלון, המועדונים, רוב השטח המסחרי של ככר אתרים, המרינה, הדולפינריום. השטח הציבורי כולל את הטיילת, חופי הרחצה, ככר אתרים עצמה והדרכים. יחס זה בין הפרטי לציבורי אינו מפתיע. סיפור התפתחותה של תל אביב הוא במידה רבה סיפורה של היוזמה הפרטית. קטע רצועת החוף בין רחוב גורדון מצפון לרחוב דניאל מדרום נמצא רובו בבעלות פרטית בחלקות קטנות, ועובדה זו היתה בעלת משמעות כשבאו לתכנן תכנון אותה מחדש, כולל נתיבי תחבורה ומוסדות שונים.

פרויקט אתרים עצמו הוא שילוב של חברה פרטית, כלל, שבנתה את המרכז המסחרי, ושל חברת אתרים, שנוסדה ב-1968 כיוזמה משותפת של עיריית תל אביב ומשרד התיירות ובאחריותה נמצאו הככר, שטחי המסחר תחתיה והחניון. ארבעה מפלסים, כ-29 אלף מ"ר. מימון עלות הפרויקט נועד לבוא מן המכירה של שטחי המסחר. כלומר, מכלתחילה הפרויקט נועד להיות מופרט. חלק מן החנויות בככר ובקניון נמכרו ליהודים מחוץ לארץ, רבים מהם אירנים שהיגרו לארצות אירופה ויוצגו בידי מיופי כוח במגיעיהם עם הגורמים השונים (כלל או אתרים, העיריה, חברת האחזקה), אם בכלל. כלל יצאה מן הפרויקט ב-1977, כאשר שלוש חברות עירוניות – יריד המזרח, פארק הירקון והאגודה לעידוד התיירות – קנו את מניותיה בו. היום הן אינן רשומות כבעלים. כמחצית מכלל השטח מצויה בבעלות פרטית, וכ-47% מתוכו – בבעלות חברת אתרים (כרבע) ועיריית תל אביב (כשלושה-רבעים, הרוב בשיתוף חברת פרק המדע קריית וייצמן ביחס של כשני-שליש ושליש).

הבטון של רכטר הוא במידה רבה הבטון של הברוטליזם, על שני מובניו. גלוי, בוטה, נועז, מכניסטי, וגם פשוט. הצלחת המעופפת של "המבנה העגול" כפי שהוא נקרא בניירת, שהיה אחר כך לחנות הדרגסטור של כלבו שלום ובהמשך למועדון הקולוסיאום, ממחישה את זה. לא במקרה בחר דוד אבידן בככר כשרצה לייצר דימוי מודרניסטי, עדכני, של תל אביב עתידנית בסרטו "מסר מן העתיד".

אבל רכטר לוקח את הבטון עוד צעד קדימה, אל דינמיות, קלילות, מטפוריות, שנעדרים מרוב הבנייה המקומית בבטון. 12 הפטריות, שלל גרמי המדרגות השבלוליים, חצי הספירלה של הריצוף שנובעת מן האמפיתיאטרון ונמשכת כביכול אל תוך העיר, מושבי האמפיתיאטרון שנעשים למדרגות העליה לקולוסיאום, פינות הישיבה המעוגלות ותנועת כלי הרכב הזורמת למטה שמצטרפת אליהם (יש מעקה מיוחד לצפיה בפלא, שהיום נראה רגוע ובעיקר קרוב מאוד) – כמה אווריריות אלגנטית יש באלמנטים האלה, שבמשחקיות שלהם ובהצבעה התמימה על היס למרגלותיהם מתרחקים מאוד מההפשטה המודרניסטית חובקת הכל! העיצוב של דן רייזינגר – רכטר הביא אותו – משתלב מאוד ברוח הזו: לוחות שח ודמקה ו"סבלנות" משובצים על פני השולחנות, והשילוט הצבעוני, שרק שרידיו נותרו. ואפשר להוסיף גם את בניין כלל, העשוי כמו ספינת ענק מלאה חלונות זעירים. "הפרויקט כולו", כתב רכטר, "הוא fun place, וכך שפתו העיצובית: עירוב שופע למדי של צורות, קומפוזיציה דינמית, מחובר לחוף בין תנועת היס והדרך ויוצר פוקוס לאנשים".

כותב גסטון בשלאר על הקונכיה (בפואטיקה של החלל): "תמיהתו המקורית של הצופה התמים: האם יצור כלשהו יכול להישאר חי בתוך אבן, בתוך חתיכת האבן הזו?". ובהמשך הוא משיב: "קונכיה ריקה, כמו קן ריק, מזמינה חלומות-בהקיץ על מקלט". אתם החלזונות, הצב, הרכיכה, אומרת הארכיטקטורה של רכטר, ומציעה לנו בית. ומשם – הספירלה השבלולית מושכת פנימה או החוצה, איך שרוצים.

ב-14 באוגוסט 1977 השיב ראש העיריה שלמה להט, בטון נרגז ונרגש כדרכו, על קובלנתו של הפרופסור ירמיהו יובל שהושמעה בתכנית "מוקד" בטלוויזיה. ככר נמיר ודיזנגוף סנטר, מחה להט, אינם מפעלי ראויה והם משרתים בני שכונות ואלפי תיירים.

אכן, היתה מכתחילה כוונה מוצהרת ליצור מקום שישרת את תושבי העיר ואת התיירים ויפגיש ביניהם, אבל התיירים עמדו במוקד. ישראל עשתה לה שם עולמי, תיירים הגיעו לחזות בפלא, ורצועת בתי המלון בחוף תל אביב הלכה והתפתחה.

בדו"ח מפורט שכתב עדו דיסנצ'יק במרץ 1978 ונועד לנתח את כשלונה של ככר אתרים הוא מצטט בין היתר את רכטר, המעיד כי לא היתה קונספציה עסקית או ידיעה ברורה של כוונות היוזמים אלא הניחו, באופן הכללי ביותר, שהככר תשמש מוקד לפעולות תיירים. שרידים לתפיסה זו אפשר לראות עד היום: שלט גדול בכניסה לקניון המבטיח shopping center tax free, ושתי חנויות מזכרות ניצולות, שעכשיו תלויים עליהן שלטים ברוסית.

אבל שנות השבעים המוקדמות לא הביאו תיירים אלא משבר. מלחמת 73, דכאונית, הבריחה גם את התיירים. הסיסטוליות היתה עולמית. דיוויד הרווי, בספרו על הפוסטמודרניזם, מגדיר את המשבר "שבירתה של הקונפיגורציה הבסיסית הפורדיסטית-קיינזיאנית" – התפרקות השילוב של ההון הגדול, העבודה הגדולה והממשלה הגדולה – וצמיחתה של אופציה אחרת: שוק עבודה גמיש, מוביליות גאוגרפית, חילופים מהירים בהרגלי הצריכה. הבינלאומיות (שעל שורשיה הצביע כבר מרקס באמצע המאה התשע-עשרה) נהפכה בהדרגה לעולמיות. הרווי מתאר למעשה את היווצרות

הגלובליזציה. משבר הנפט בעקבות מלחמת 1973 ופשיטת הרגל של העיר ניו יורק שנתיים לאחר מכן העצימו את המשבר, שכלל אבטלה גואה והיחלשות של העבודה המאורגנת, והאיצו את השינויים. אחת התוצאות החשובות של המשבר (ויהיה מי שירצה להפוך או לשנות את יחסי הסיבה-תוצאה) הוא שינוי עמוק בתפיסת החלל: במקום זו הקרתזיאניות – הפרספקטיבית, המבחינה בין אובייקט וסובייקט, האחת האוניברסלית – נולד ריבוי של תפיסות חלל אפשריות, של אמת חללית. במקביל, במהלך שנות השבעים, החלו ערים בעולם לנסות ולהתעשת אחרי שני עשורים של פרוור מסיבי והתרוקנות, שבאו בעקבות היעדר תעסוקה, גרעונות שנוצרו בגלל שחיקת מסים, גידול במספר העניים והיווצרותם של אזורים אתניים נפרדים. התמקדו בעיצובן מחדש של הערים כמרכזי תרבות וצריכה. כך צמחו הקניונים העירוניים, כמענה לקניונים הפרווריים שנחלשו עם מיצוי ניצולה של הקרקע והתחרותיות.

אם כך, פרויקט ככר אתרים נהגה בימי אופוריה ויצא לאוויר העולם – חנוכתו הרשמית המיוחצנת עד מאוד היתה ביוני 1975 – בעת משבר, עולמי ומקומי. כשלונו היה טבוע בו מיום היוולדו והוא, בין היתר, ביטוי למשבר הזה. שלוש שנים אחרי הקמתו כמעט 40% מן החנויות בו לא פעלו, חנויות יוקרה (יחסית) שהיו בו עזבו (הדרגסטור עצמו לפי המודל הפריזאי, בגד עור), מספר בתי האוכל היה עצום, גדול בהרבה מהמתוכנן וגם מהנדרש כי הם נחשבו מקור להתעשרות מהירה. ב-1987, לפי דו"ח דיסנצ'יק, היו רוב בתי העסק חנויות אוכל או מזכרות, שריד לימיה של הככר כמוקד תיירות. כאשר באה ההתאוששות במשק באמצע שנות השמונים, אתרים לא נהנתה ממנה. היא היתה חבולה מדי, מרוטה מדי. בגלל המשבר הכלכלי, אך גם מסיבות אחרות, תכנוניות ואופרטיביות. מבחינת הקשריה הכלכליים, אתרים היא ביטוי של המשבר יותר מאשר של ניצניה של האופציה החדשה. מבחינה אדריכלית, לעומת זאת, יש בה משניהם. מצד אחד התפיסה האורגנית, הכוללת, והדגש על חשיבות הפרספקטיבה: במסמך הפרוגרמה מעיד רכטר, כי ההחלטה התכנונית העיקרית היתה יצירת חיבור להולכי הרגל בין העיר לככר ובינה לגן העצמאות ופיתוחה של הככר ל"פוקוס של וקטורים של הולכי רגל ולמבט על הים ממערב וקו הרקיע של יפו מדרום"; כלומר, לא ריבוי (אפשרי) של נקודות מבט ושבירה של הפנורמיות אלא רק השהיה שלה, בעזרת הראמפה המוגבהת, כדי להגיע בסופו של דבר אל המבט הכולל הישן והטוב. לעומת זאת יש, כאמור, במשחקיות של הככר ובמטפוריות שלה ביטוי מסוים של רוח חדשה ההולכת ומתהווה. ככר אתרים ניצבת בין הכלכלות ובין תפיסות חלל. הולדתה של הככר, ביוזמה של העיריה עם גיוס של גורמים פרטיים, אופיינית לנסיון ההתאוששות של מרכזי הערים המאפיין כאמור את התקופה (למרות שאין לה קשר להתמודדות הספציפית עם קניונים פרווריים). תל אביב עצמה אכן נמצאה אז ברגרסיה מבחינת מספר תושביה. בין השנים 1964 ו-1985 ירד מספרם ב-18%. ב-1977 היו בה 350 אלף תושבים, כמו ב-1955 וכמעט 50 אלף פחות משנת השיא, 1964. לעומת זאת גדל מאוד היקף המסחר והשירותים בעיר, בעיקר עסקי ההון: בין 1970 ל-1980 גדלו שטחי המשרדים פי שלושה, ובין 1978 ל-1990 גדל מספר המועסקים בפניננסים ובמגזר העסקי פי שניים, עד לכדי מחצית מהמועסקים בתחום בישראל. בשנות השמונים חל שינוי גם באופי

האוכלוסיה: בעקבות הגירה מחודשת אל תוך העיר היא הצעירה – 83% מן המהגרים אז היו בני פחות מ-45 (יחס ששב והתהפך מאוחר יותר).

גם תווייהם התכנוניים הכלליים של בניין כלל והחללים המסחריים מתחת לככר הולמים את אלה של הקניונים בני זמנו במערב, בעיקר בארצות הברית: מקום מקורה, מנוטרל (במידה לפחות) מתנאי מזג האוויר, רב-תכליתי, הכולל חנויות, מסעדות ובית מלון. הרבה דיונים התנהלו במהלך התכנון והבנייה על מיזוג האוויר, חזון לא נפרץ בישראל של תחילת שנות השבעים, אפילו בבנייני ציבור. מסדרונות מלון מרינה, כך נקרא במקור המלון התופס את שלוש הקומות העליונות של בניין כלל, אמנם פונים לאטריום של הקניון, תקרה שקופה מעליהם, משקיפים על אגן צמחיה גדול הניצב במרכז החלל ועל ריקות החנויות המוזנחת, פעם מטופחת אף כי מעולם לא מלאה (אגן הצמחיה, במבט על, מפתיע: זהו ספק פסל ספק מאקט ענקי של נוף טרופי, שביל מתפתל בין נאות דקלים וירק מגודרות בעץ).

בניין כלל עצמו יכול אמנם להיחשב מן הבחינות האלה לקניון הראשון בישראל. הוא עומד כבניין בפני עצמו: חלל אחד המתנשא לגובה חמש קומות ומפלסי הקומות נפתחים לתוכו, שימושים מגוונים (חנויות מסוגים שונים, משרדים, קומות המלון המאוכלסות בסופי שבוע בישראלים בדילים ומעט תיירים), תקרתו השקופה מעצימה את תחושת החוץ-פנים שלו וכו'. אלא שבניגוד לרוב הקניונים, הוא אינו סגור באופן הרמטי. הכניסה אליו פתוחה, ולמעשה יוצרת מעבר המוביל מן הככר אל גן העצמאות בצד השני. במבט בדיעבד, מן הסטריליות של הקניונים בני העשורים האחרונים, עולה כאן אופציה ייחודית ומעניינת. באופן דומה סגורים-פתוחים שטחי המסחר שמתחת לככר, אלא שהם חסרים את הנפח, האוויר, שיש בבניין כלל והתקרות שם נמוכות מאוד, גונבות בדרכן גובה כדי לייצר עוד קומה. המסדרונות הפתוחים שלהם עוררו כעס גדול: רוחות ים חזקות וגשם חדרו פנימה וחיבלו בחווית השיטוט והקניה.

בינתיים תל אביב החליטה ליהפך להונג קונג. הון ועסקים. ספק אם גירסתה הישראלית הזו של הגלובליזציה תקבל את אתרים הישנה באיזו צורה שהיא. אולי, אם תנוטרל באופן מוחלט ממזג האוויר, מהשמים, מהכביש, ותקבל צורה מושלמת של קניון עדכני. או אם אמנם תחוסל בריכת גורדון, כפי שפורסם, ויתאפשר דווקא חיבור ישיר של הככר והים. או כשישובו המוני התיירים, אם ישובו.

בהתייחסו לחידוש של בניין מוזיאון הרצליה, פרי תכנונו המקורי, אמר רכטר: "באותם ימים, שנות ה-60, האמנתי שהבטון החשוף, בעיצוב נכון, מיטיב לבטא את רוח התקופה. תכננתי אז מספר לא קטן של בניינים, בד בבד עם התפתחותה של טכנולוגיית הבטון הנקי. תוכניותי בוצעו לעילא על-ידי קבלנים שאהבו את עבודתם ושיתפו פעולה עם האדריכלים כחברים ולא כאויבים [...] הגושניות הארצית של הבטון החשוף, כשהיא מתבטאת בקומפוזיציה של נפחים לא גדולים המעוצבים בהרמוניה, מאפשרת התייחסות אסוציאטיבית לתרבות הבניה של אזורנו – נקרא לה בזירות ים תיכונית".

מעבר לחן ולצניעות שיש בדברים, הם מבהירים עוד עניין המרחיק את רכטר מן המודרניזם הצרוף ומרמז, אולי אפילו מבלי דעת, על העתיד לבוא: הרצון להתייחס אמנם אל הקשר "כללי" ("רוח התקופה") אך גם אל הקשר לוקלי ("ים תיכונית").

"רוח התקופה" היא הרוח המערבית שהתאזרחה כאן ובין היתר האדירה את הבטון, אך היא יכולה להתפרש גם כמחשבה קונטקסטואלית. במסמך פרוגרמטי הנוגע לפרויקט מעיד רכטר, כי ההחלטה התכנונית העיקרית היתה ליצור חיבור בין העיר וגן העצמאות לכך דרך שיקוע רחוב הירקון ובניית הראמפה העולה משדרות בן גוריון (קרן קיימת) והגשר המוביל לגן. כשהוא מוסיף עליה את ה"ים-תיכונית" רכטר כבר צועד מעבר למודרניסטיות.

לפניו התגלתה בשפע תשוקה אוריינטליסטית למקומי, למזרח, אבל תשוקתו אינה כזו. להונג קונג אין ים-תיכוניות. הטענה שדווקא הבטון החשוף מאפשר ביטוי לוקלי, ים-תיכוני, היא מרתקת, מורכבת. בזהירות, בזהירות. לא קשתות וסלסולים. רכטר, נדמה, גם אינו מחפש משהו מונומנטלי מסדר הגודל של ברודל, ים-תיכוניות אחת חובקת יבשות, עמים, לשונות, תרבויות, היסטוריות. נדמה שהוא מתכוון להתייחסות לנוף, לאקלים, לצבע, לריח של המקום הזה שהוא עירוב, מוצלח וכושל, של מזרח ומערב וגעגועים אליהם.

"הנוסטלגיה היחידה שנראית לי מתקבלת על הדעת היא הנוסטלגיה האורבנית [...] תל אביב היא הנוסטלגיה האורבנית האמיתית שלי [...] הזהות בין ילדותי לילדותה, בין התבגרותי להתבגרותה, היא זהות מופלאה בעיניי", כתב רכטר. וגם: "בשנות ה-50 וה-60 לא היו יחסי אהבה בין העיר לתושביה. לשינויים בקנה המידה האורבניים – תנועה, צפיפות, שירותים, לא נמצאו פתרונות יעילים [...] היה קונסנזוס מלא בין תושבי העיר על כך ש'תל אביב מכוערת'. [בשנות ה-70 וה-80] עובדת הכיעור לא השתנתה כהוא זה. מה שהשתנה הוא היחס לכיעור. למדו למצוא יופי בכיעור עצמו ולשפרו על ידי שילוב של חדש בישן [...] בעיית הפיתוח והחידוש של סביבות בנויות מחייבת ראייה כוללת, שתקשור את קו הרקיע עם קו המדרכה ואת הפונקציות שבקומות הקרקע עם מערכת התנועה המוטורית [...] הבסיס של תל אביב הישנה של שנות ה-30 צריך להיות מעין מאפיין וזיהוי [...] אני מאמין בארכיטקטורה של מעורבות חברתית ותרבותית".

ככר אתרים לכאורה רחוקה מאוד מן הנוסטלגיה. ומצד אחר היא נדמית רחוקה גם מן הפרגמטיזם המודרניסטי, הנוטה להשתלב, שנוהגים לתלות ברכטר. היא נעשתה מתוך מחשבה על העיר ואהבה ניכרת מאוד כלפיה אבל גם ביצירתיות מפתיעה. האלגנטיות, הקלילות, הדינמיות של התכנית נוצקו לבטון ויצרו מפגש מוזר ומרתק, מוכר וזר, תפאורה של סרט ומקום של ממש. איזו מורכבות יש פה מול הגסות של ככר דיזנגוף החדשה, איזה מבט נועז אל פני ההווה מול מכברי טוב הטעם המשמר של ככר סוזן דלל, איזה התפרקות מול המונוליטיות המדויקות (הנהדרת) של ככר העיריה.

השנה וחצי הראשונות לקיומה של ככר אתרים התאפיינו בעיקר בחילופי האשמות עצבניים של חבלי לידה: ראש העיריה שלמה להט, בסדרה של סיורים יסודיים בככר, לא הרפה. הוא התלונן במכתביו

אל חברת האחזקה העירונית שמונתה בינתיים, שרותר, על רעש, לכלוך, ריחות סרחון, אי נוחות; הבעלים ושוכרי החנויות התלוננו על חללים קטנים מדי, על היעדר מספיק אמצעי סניטציה, על חסימה של הפרספקטיבה הנופית, על חוס בלתי נסבל בקיץ ורוח עזה מדי בחורף; חברת האחזקה התלוננה על בעיית רוכלים ותבעה להביא לככר תזמורות, תערוכות וסדנאות אומנים כדי להחיות אותה; בעלות הנכסים המקוריות, חברות אתרים וכלל, התלוננו באזני רכטר על ליקויי תכנון; מלון מרינה התלונן על ליקויים בבניה; רכטר התלונן על רשלנות קשה של הקבלן ועל שיבוש העקרונות האסתטיים – בשילוט, בגגונים לא מתוכננים ועוד; נציג המשקיעים התלונן על איחור של שנים בהשלמת הבניה. עניינים צפויים, דרמטיים לעתים, ובכל זאת לא מדי דרמטיים.

אבל באמצע 1977 השתנה אופי הביקורת. במוקד עמדה כעת ההשתלטות של גורמים פליליים על הככר. המשטרה עקבה בדקדקנות ודיווחה לראש העיריה. על בעל מילק בר קפה דה פריז אשר (מרסל) מכלוף ובעל מזנון ומשקאות חריפים אריה גמליאלי שהם בעלי עבר פלילי, על בעלי קפה מוד וקפה סירנית שניהלו קודם את מועדון קוברה עד שנסגר בידי המשטרה, על המפעילים האמיתיים של מועדון הפיקוקס, אולי המקום המפורסם ביותר בתולדות הככר, שהסתתרו מאחורי שתי השוכרות הרשמיות, ביניהם פנחס גולדשטיין, צדוק חבורה ודוד אפללו, מן השמנה וסלתה של עולם הפשע הישראלי, ש"מקור רגיש" דיווח כי גם "דני אפללו הכושי" עמד להצטרף אליהם אבל שותפותו בוטלה ברגע האחרון מסיבה לא ידועה. במסמך שהוגש לעיריה מופיעה, בין היתר, רשימת כל עובדי המועדון וחבריו ורישום העבירות הפליליות המגוונות שלהם. בדצמבר 1978 התפוצץ מטען ליד מועדון לה קוברה, ביום הפתיחה שלו. מסביב רמזו שבעלי הפיקוקס דאגו להרתיע את המתחרים. שבעה הבעלים של מועדון לה קוברה, שחכרו את המקום מבעליו האירני, הועמדו לדין.

אתרים זוהה בשלב זה עם עולם הפלילים. זה היה הכוח המניע אותו וסוד קסמו המרתיע, לא חנויות המזכרות. "אזרחים למען עיר יפה" קראו לנקות את המקום מן הפשע ומאורות ההימורים ומכונות המשחקים, "לוחם צדק" אנונימי האשים את המשטרה בעצימת עין מרוב פחד, העיתונים לא הפסיקו לדווח על הזונות, הפושטקים וסוחרי הסמים, וראש העיריה להט ומפקד המחוז טיומקין, שניהלו ביניהם תכתובת עניפה ומודאגת בעניין, הודיעו לציבור כי הם דוחים בתוקף את הדיווחים בעיתונות על השתלטות העולם התחתון על הככר. כך או כך, עד סוף 1978 התגברו העיריה והמשטרה על בעיות הפלילים.

בעיריה קבלו על הרוח החדשה והלא רצויה שהביאו המועדונים, והשלימו עם כך: ביולי 1977 התיר ראש העיריה להקים מועדוני לילה בככר, ורק תבע לקבוע קריטריונים להפעלתם. נראה שלא היתה לו ברירה: בתחילת אותו חודש דיווחה חברת האחזקה, כי כבר חודש וחצי לא נפתחה שום חנות בככר, שפעלה ממילא בתפוסה של 60% בלבד, "כי על כל קטטה נכתב מיד בעיתון", ובסוף החודש שבה ודיווחה על פגיעה חוזרת ברכוש. אך להט הבין כנראה את העניין עוד קודם לכן – ב-1977 סירב שופט שלום להיענות לבקשת ראש העיריה לסגור מועדון בטענה כי זלזל בצווים קודמים מסוג זה. ב-1981 כבר הציעה העיריה לנציג הבעלים של מועדון הקולוסיאום העומד לקום, איש העסקים סמי הירש, כי יפטרו אותו מארנונה ומתשלום לחברת האחזקה למשך תקופת השיפוצים ובלבד שיתרום להחייאת

הככר. באותה שנה הותר להפעיל שם משחקים אלקטרוניים, ומאוחר יותר אושרה הקמת מועדון ביליארד.

והועלו גם הצעות אחרות: להוסיף תחנת אוטובוסים, לארגן אירועי חוצות, לשים עציצים "בנוסח שקיים בבירות אירופה". תחנת אוטובוס לא הציבו, אבל הביאו את תזמורת מכבי האש ואת אפי נצר, ארגנו הרקדות עממיות לתיירים, חשבו על שוק של דרוזים וערבים ועל יום זכרון למרדכי נמיר, ושתלו שיחים מפלסטיק. עשו הכל להחזיר עטרה אשכנזית ליושנה. אבל אז תפסו ערבי שניסה לגנוב את השיחים.

העיר שידרה לראשיה, דרך הככר, מה היא רוצה באמת: לילות סוערים, קצת לכלוך, לצוף מעל לשורשים הקצרים ממילא של האתוס הלאומי. בשלב זה ראשיה לא שמעו את הקולות. שוב ושוב דחו בקשות של בית קפה ומסעדות בככר להשמיע מוזיקה ולארח זמרים, בהסתמך על החלטה של הוועדה המחוזית שאסרה זאת. אחר כך – התיירו. בשנות השמונים – של הקולוסיאום עם עיצוב הפנים הגרנדיוזי וגרייס גוינס ושנקין והפנגווין והאבטיחים וגם זהר ארגוב – העיר למדה לפנות לזה מקום. אבל מבחינת ככר אתרים זה היה מאוחר מדי. היא לא היתה ערוכה לזה, והיא היתה טעונה מדי בעברה הבורגני והפלילי. ב-1980 פחת מאוד מספר התיירים, על אף שהככר שיגשגה עדיין בקיץ.

בתי הקפה והמסעדות במרינה למרגלות ככר אתרים ועל חוף גורדון מדרום לה הומים אדם בעונת הקיץ. כך למעשה כל מקום כמעט לאורך הטיילת, שלא לדבר על הטיילת עצמה. מה יש בהם? בראש ובראשונה קירבה אל הים. לעתים, כמו במקרה של בתי הקפה על החוף, נגיעה מוחשית בחול, בשמש, במים. אתה חולץ את נעליך, או שולח ממקום מושבך את ילדיך לטבול במים, ולכל הפחות מצוי בגובה פני הים בבית הקפה שמעבר לכביש. זה גם חלק מסוד הצלחתה של הטיילת המחודשת של רכטר מ-1982, שיצרה קו תנועה אופקי, משיק למים, מוחשי מאוד (שפתר גם את בעיית הניתוק של אתרים בזה שהוא עובר מתחתיה ומתחת לקו המלוונות בין שדרות בן גוריון לרחוב פרישמ).

ככר אתרים אינה יכולה – ונדמה שגם אינה רוצה – להציע את זה. מבחינת הים כל כולה השהיה, איפוק. הראמפה המשופעת קלות שנמשכת משדרות בן גוריון משהה את חווית המפגש עם הים, וכשהוא מתרחש לבסוף – זהו מפגש של מבט פנורמי, לא של חוויה מישושית, בלתי אמצעית.

צריך לומר שבכך ניסה רכטר ליצור פתרון אלגנטי לעובדה בלתי אלגנטית: אלו נמשכה השדרה עד לים היא היתה נחסמת בקצה בכניסה הכעורה של בריכת גורדון. זו היתה עובדה קיימת, נתון. במובן זה אכן חיבר רכטר ישירות בין העיר לים, כפי שביקש – אמנם במבט – חיבור הדוק יותר. בתכנית המקורית נועד המרחק בין הככר לבריכה להיות שבעה מטרים בלבד, מה שהיה מקרב את הככר לים ומעלים יותר את הבריכה. מעט לאחר מכן שונתה התכנית (בין היתר בגלל התנגדות הנהלת הבריכה) והוחלט להגדיל את המרחק ל-17 מטרים ואחר כך ל-25 מטרים, המותירים די מקום למבט להכיל את הכביש, הגדר והנוף המגובב של הבריכה.

אבל התרבות הישראלית המצטופפת מעדיפה את המישושי. מראה העמק הנפרש מהר תבור הוא עניין אחד, נכון מעת לעת. אבל לים של תל אביב יש הרי אופק גם מכסא הנוח על החוף. ומה כבר יכולה

הפנורמה של אתרים להציע? את קו השמים של יפו המוכר עד זרא? עוד מראה סירה שטה? מבחינת המתבונן הילידי אין במבט הזה חידוש גדול, הזרה של המבט המורגל, פגישה עם נוף מאלף. קומפלקס אתרים, בעולם פנימי שהוא מנסה לברוא – הקניון עצמו, סגור יחסית ומנותק חזותית מן הסביבה, הפיתויים שמפזרת הככר, כמו לוחות השחמט והששבש המשובצים בשולחנות של פינות הישיבה, הצורה השבלולית המתכנסת פנימה לא פחות משהיא יוצאת החוצה, בתי הקפה שפניהם לככר ולא לים – מרחיק עוד יותר מן הים. אין ספק: הככר תוכננה מתוך מחשבה עמוקה על הים, מתוך כוונה להוסיף מורכבות לחוויה שלו, להפוך את קליטתו לתהליך מתמשך, לא להניח למתקרבם אליו לקפוץ מיד אל תוך המים. אבל הנסיון הזה נכשל. כאן תמיד קופצים ראש, גם למים רדודים.

גברות התלוננו שעקבי נעליהן נתקעים בין אבני הריצוף. אלו היו גברות בנמצא שם, הן היו ממשיכות להתלונן גם היום. אין צל בככר, בכלל, ולא מגן מפני הגשם, השמש קופחת בקיץ ורוח הים העזה נושבת בחורף ואין לאן להימלט. קו הרקיע של יפו מוסתר מאחורי מלון שרתון פלאזה והדקלים של בריכת גורדון והמרינה והוא מציץ בקושי מקצה הככר. מרפסת הנוף והבריזה מעל שלוש המסעדות שתחת פטריות הבטון סגורות. במשך השנים התקבלו תלונות על התפוררות של הפטריות ("חלקי פטריות בטון נופלים", כתב בעל עסק במכתב לעיריה), שחוזקו מעת לעת ועכשיו הן צבועות בצהוב, אדום ואפור חולניים. רק שלוש מסעדות ופיצוציה אחת פועלות בקומת הככר, ועוד מסעדה שנהפכת לעת מצוא למועדון סלסה בקומה מתחתיה. רוב רובן של החנויות בכל הקומות, מתחת למפלס הככר ובתוך הקניון, סגורות. מסדרונות שלמים חשוכים, מעלים צחנת שתן, חוטי חשמל משתרכים מתקריתיהם הפעורות הנמוכות מדי. ערימות של שברי רהיטים נערמות בפינות שונות (ורק פתאום כביסה רטובה תלויה וזוג אופנים וריצוף משופר מציץ מדלת נקיה מעידים שמישהו גר שם). המרפסות המשקיפות על הים חסומות. משילוט ההכוונה נותרו רק שברי אותיות ומספרים. הקירות מצוירים גרפיטי סתמיים, חסרי חן (petach tikva love, אני רגיש לפול, האשכנזים שולטים). משלטי החנויות – בצהוב ואדום של שנות הששים – נותרו רק מסגרות מתפרקות. מקולנוע שחף, אחד העוגנים היחידים שהיו למרכז והחיוניים לו כל כך, נותרה רק דוגמת שחפים באדום על הקיר. מזגנים מחלידים מטרטרים עוד פה ושם. טיח נושר מהעמודים ממגע הרוח בלבד. חוטי חשמל חשופים מבצבצים מקצות עמודי תאורה קטומים. ריחות הדגים, הפסטות, הפיצות והשווארמה, מתערבבים בריח הים והשתן לדוק צחנה כללי. הצמחיה באגנים הרחבים הפזורים בככר מצהיבה. אדניות הענק בכניסה לקניון שבורות. החניון דולף. הבניין העגול של הקולוסיאום נראה כמו אתר פיגוע. מינימרקט שירוק בחזית המזרחית הפונה לשדרות בן-גוריון מתייחס לשכונה, לא לאתר, והמרפאה הווטרינרית לידו נקראת מרפאה וטרינרית בשדרה, מנתקת עצמה מן הבית. גופתו של קומפלקס אתרים מצויה בשלב מתקדם של רקבון.

המדינה, באיוולתה הנפשית, אשמה בהסתלקות התיירות ובהתמוטטות הזו. העיריה, בעיוורונה ארוך השנים לצרכיהם של תושביה, אחראית לזה. הקבלן הראשי, אניר, שעכב את הבניה שוב ושוב והשתמש בחומרים נחותים, אשם. האדריכלים, ששגו שגיאות תכנוניות ולא עמדו לעתים בלוח

הזמנים, אחראים. אחראים גם תושבי העיר, חרשים ועיוורים לאופציה האחרת. חברת האחזקה אשמה – באחזקה הלקויה, בגביית החובות הכושלת (נסעו אפילו לחוץ לארץ בעקבות האירנים הגולים, ללא הצלחה). התפיסה העסקית המנחה כשלה: להיטות כלל ואתרים למכור שטחי מסחר בלי להבטיח שחנויות ייפתחו (על הנייר היתה מכירה מוקדמת נאה, עוד בשנים 1970-1971 לפני המסירה לקונים ב-1975). התפיסה הניהולית כשלה: ההחלטה להפוך את הקומפלקס למעין בית משותף עם ועד, למרות שיש בו 200 יחידות עסקים. דו"ח מבקר המדינה מ-1980 סיכם את הכשלון: מחצית מבתי העסק ריקים, אתרים השקיעה 28 מיליון לירות – פי-שניים וחצי מהמתוכנן, תכניות הוגשו באיחור, הבנייה נמשכה חמש וחצי שנים במקום שנתיים וחצי.

האם די בכל אלה להסביר את מצבה הנוכחי של ככר אתרים?

הככר היא נכס. כ-15 דונם שטח המגרש, והשמים הם הגבול. תל אביב איננה הרביירה הצרפתית, עם בניינים ארוכים נמוכי קומה ופריצות לחוף, אלא היא מפגן פאלי (מסוים) מתמשך. לא התפיסה הארכיטקטונית הכתיבה את מראה קו החוף, קבע רכטר, אלא התפיסה הכלכלית והמינהלית. התפנית חלה בשנות ה-70. התכנון נזנח וכוחות השוק נעשו לשחקנים הראשיים. "ישראל ככפרייה", הגדיר אברהם יסקי את מה שהתחולל במדינה בכלל. ככר אתרים עתידה מן הסתם להיות קורבן מאוחר של האידיאולוגיה הפוסט-קפיטליסטית הזו.

כוחות השוק פירושו הון פרטי. בהקשר של אתרים זה אינו הון תאגידי כדרכו השלטת של העולם הגדול אלא דווקא הון פרטי מן הסוג הישן – הון משפחתי. משפחת שיף (תחילה האב, חיים, ועם מותו – יורשיו) מחזיקה בבעלות על כ-45% מן הנכסים בככר, לפי רישומי הטאבו העדכניים. היא רכשה אותם תחת שמות חברות שונים: ספירית נכסים ואחזקות, בתי מרגוע ומלון, קולוסיאום, ששת הכוכבים, טרנטלה, צבידן, אינווסטק. בבעלותה נמצאים בית המלון מרקור, מועדון הקולוסיאום וחלל קולנוע שחף. היא מחזיקה בכ-20% משטח החנויות בככר, שאותן רכשה בשנים האחרונות. יש להניח כי פעולתה של משפחת שיף נעשתה ללא רבב. נאמנה לשיטה, מציינת לכלליה. הככר הרי נולדה מופרטת. אך עובדה היא שהמשפחה אינה מפעילה את רוב הנכסים שברשותה. ייתכן כמובן שאינה מסוגלת, שאין שוכרים לחנויות, שאיש אינו מגלה עניין בככר. ייתכן גם שנוח לה כך. אפשר הרי לדמיין בלי קושי את שניים-שלושה המגדלים שיכולים לקום במקומה.

בעלי עסקים בככר טוענים כבר שנים שמתקיים שיתוף פעולה בין העיריה למשפחת שיף, שהעיריה מקלה עליהם לרכוש נכסים דרך הזנחת הככר ופטירתה מתשלום ארנונה. דובר העיריה הכחיש בתוקף. היחס כלפי שיף, טען במכתב מה-7 ביולי 2000, הוא כיחס כלפי כל בעל עסק אחר. ואמנם, הוא הוסיף מיד בהמשך, יש לערוך ביקורת בנכסים שבבעלות שיף ולחייבם בארנונה על פי הוראת הדין ולבדוק טענות על חריגות בנייה. הוא ודאי צודק.

ייתכן כמובן שהעיריה עושה כל מה שביכולתה לאכוף את החוק על משפחת שיף (ואולי בעלי נכסים אחרים האחראים להזנחה). ייתכן גם שנוח לה במצב הקיים. אחרי הכל היא בעלת כ-47% מהשטח, כולל הככר והחניון, ויכלה לעשות לשיקומם. מראה מבנה הקולוסיאום המתפורר מעלה ספקות ביחס לנחישותה להציל את האתר.

כן, ישנם לא מעט דו"חות על חריגות בניה של שיף במלון ועל שימושים חריגים, עבודות המתנהלות בלא רישוי וצוי הריסה, אך באופן כללי נדמה שבני משפחת שיף עשו כרצונם, קבעו בשטח עובדות שאושרו בדיעבד. כך החלה בניית הבריכה על גג מלון מרינה לפני שאושרה – טענת הדיירים היתה כי מדובר בגג של בית משותף (שהרי כך נרשמו החנויות בככר) והדבר נעשה בלא הסכמתם, וכך סופח חלק מקולנוע שחף לשעבר לשטח המלון לפני האישור. נראה שפניותיה של משפחת שיף נענו בדרך כלל: לספח למלון שורת חנויות ריקות כדי להקים לובי למלון (תמורת שטח חלופי), לבטל את הדרגנועים שאינם פועלים ולהתקין מעלית ועוד.

"צריך ליישב את הככר" הכריז בשעתו ראש העיריה שלמה להט. וסגן ראש העיריה, דן דרין, דמיין שני בתי מלון ענקיים שיקומו במקומה ויחיו את העסקים הקטנים שנועדו לשגשג בה וכשלו. שטח הככר עצמה שיך לעיריית תל אביב, זהו שטח ציבורי. היא אחראית לנעשה בו, למצב התחזוקה שלו, לנקיון ולבטיחות בו. העיריה גם אחראית לאכוף על בעלי הנכסים באתר לבצע שינויים הנדרשים על פי החוקים והתקנות. אבל העיריה מניחה לככר לגסוס. אין דרך אחרת להבין את התנהגותה מלבד זאת: יש לעיריה עניין בקריסתה הסופית, הטבעית, של הככר.

אמר רכטר בראיון ל"העיר": "היתה פרוגרמה שלא אני קבעתי אותה, כלומר כמה יהיה שם ומה. הרעיון להוריד את הכביש מתחת לככר נראה כדבר רצוי [...] עד היום. אני חושב שבמסגרת הזאת הפתרון שמצאתי הוא פתרון נכון. אז יכול להיות שהפטוריות לא יפות או המלון (מרינה) לא יפה אבל תכנונית אני לא יודע אם יש לי היום אלטרנטיבה אחרת. אני לא רוצה להגיד שאני לא אשם, אבל חלק גדול מהכשלון הוא בכסף. על אותו דבר, גמור עם גרניט, עם חומרים טובים וגימור מעולה, היו מגיבים אחרת. העסק הזה נבנה בפרוטות ובצורה בלתי אחראית. בהתחלה עוד היו באים תיירים והיה נחמד. היום אני חושב שלא. מזמן לא הייתי שם. זה היה חלום בשבילי, משאת נפש כזאת. פיתחתי שם רעיונות וצורות, והחלום של להשתמש באבן בככר הזאת, אז לקחו אבן חרא וקבלן חרא וזה מה שיצא. חירבנו את זה. רעיונות נפלאים שהתחרבנו".

רכטר גם הצהיר על מחויבותו החברתית, אבל פרויקט אתרים רחוק מן הנסיון המודרניסטי האוטופי לראות את העיר מבעד לסדר המעוות והלא הומני שלה ולבנות ערים המבוססות על שוויון וצדק בנוסח של אבנעזר הווארד, לה קורבוזיה או פרנק לויט רייט. עמדתו של רכטר קרובה אולי יותר לזו של הבאוהאוס, שביקשה לחולל שינויים אך לא תבעה שינוי חברתי מהפכני. תכנון רפורמיסטי. גם את שנות ה-60, העומדות כאמור במידה מסוימת ברקע פעילותו, יש לראות יותר מהכל כסכסוך פנימי בתוך המשפחה הבורגנית ולא כשבירתה המוחלטת.

האדריכלות הישראלית התגייסה לפרויקט הגדול של המצאת המסורת הישראלית, לבריאתו של דבר חדש, חדש בהשוואה למסורת המערבית שבתוכה צמח וחדש ביחס למה שהיה מצוי כאן. העשורים הראשונים של המדינה התאפיינו בתכנון ציבורי רחב היקף ולצדו פריחה של הבניה הפרטית. שנת 1967 אכן היתה נקודת מפנה, ראשיתו של עידן חדש של התעצמות האימפריאליזם הישראלי ובנייה בשטחים הכבושים. שנת 1977 היתה נקודת מפנה שנייה – מעבר חד לליברליזם, השתלטות דרמטית

של כוחות השוק, מסחור של הפוליטיקה ושל התרבות. כוחות השוק שיחקו (ועודם משחקים) תפקיד חשוב גם בהקשר של אתרים, ורכטר היה מודע לזה.

אתרים כיוונה לקהל מאוד מסוים. הרעננות והשחרור שיש בפרויקט נועדו, בסופו של דבר, לשימוש המשפחה. אתרים הסתירה את מה שלא רצתה לראות ולהפגין, את הרעש והלכלוך של ככר ישראלית, את המיידיות, שעכשיו צומחים בה פרא.

אמנם היתה בכך חדוות עיר גדולה, היא ניכרת בה עדיין. אבל קינתו של רכטר, מוצדקת כל כך, היא קינתו של פטריצי מהנוסח הישן. אתרים יכולה, אם תינתן לה בכלל ההזדמנות, להיכנע לחלוטין לגירסה העדכנית של כוחות השוק וליהפך לקניון פס ייצור (ביטוי של הפטריציזם החדשה, שאחרוני ה'שיפים' נבלעים לתוכה). ספק אם יש בה מספיק חיוניות רלוונטית משל עצמה. את השפה שלה לא מדברים. זו, כמובן, סיבה טובה מספיק להיאבק על קיומה.

והמדרגות. הן חצו את שכונת מחלול א', בקו של רחוב גורדון פחות או יותר, והובילו ממפלס הרחוב הגבוה אל החוף למטה. המדרון היה תלול ותושבי מחלול א' וב' הקימו בכוחות עצמם קיר מגן מחביות, למנוע סחף בחורף.

מחלול א' וב' (ודומותיהן במקומות אחרים בעיר) פונו בתהליך מתמשך וכואב ונמחקו לכאורה מעל פני האדמה. פרויקט אתרים, שחפר אותן לעומק (אמנם כדי לייצר מחדש גובה), לא הותיר מהן שום שריד וזכר. הן היו מלכתחילה הפרעה, פריעת חוק, ארעיות.

הן הוקמו, כאמור, בשנים 1924-1925 בקטע החוף שבין רחוב ארלוזורוב מצפון וגורדון מדרום, אלתור גמור של עולים חדשים ופליטים מיפו שבנו שם צריפים ולא שילמו דמי שכירות. העיריה העלימה מהן עין במשך כל השנים הארוכות שלא היה לה שום עניין בים. אמנם עוד בשנות ה-20 דיברו על הצורך להציע לדיירים דוור אלטרנטיבי, וב-1933 הוחלט להקציב חמישה דונמים משטח המחלול להקמת בית מלון, ושוב ב-1940 תבע ראש העיריה מקצין המחוז הבריטי להקצות שטח חלופי למפונים, וב-1948 אפילו פעלה ועדת פינוי מטעם העיריה, וב-1950 הבטיח ראש העיריה רוקח לאוצר כי מפנים את מחלול ב' ושוב הצהיר כך ב-1951, ובינואר 1953 היתה תכנית לפינוי מחלול א' וב', וב-1957 כתב ראש העיריה לבנון כי יש לדון עם המדינה על קניית הנכס או החכרתו לתקופה ארוכה לפני שיטפלו בו, ובראשית שנות ה-60, כשכבר היתה תכנית לחלק החוף הזה, פונו כמה עשרות צריפים – אך למרות זאת השכונה התקיימה כך, בלי שכר דירה אך גם בלי תחבורה ציבורית ועם מגפות ובצפיפות, עד ראשית שנות ה-70.

והנה צעות פתאום מחלול א' וב' מחדש, בדמות המדרגות. שלושה גרמים רחבים שיוצרים ירידה מתונה, הדרגתית, מסקרנת, חגיגית במידה ונינוחה אל החוף. חוויה שכמותה ביקש רכטר להשיג בככר עצמה, עם ההשהיה של המבט הפנורמי על הים.

"רושם הקורות, המספר את האירועים בלי להבדיל בין גדולות לקטנות, נאמן תמיד לאמת בכך ששום דבר שאירע אי-פעם אינו אובד להיסטוריה. אמנם רק האנושות הנגאלת תזכה למלוא עברה. הווי

אומר : רק האנושות הנגאלת תוכל לצטט כל רגע ורגע בעברה. כל אחד מרגעי חייה הופך ל- citation a
l'ordre du jour - הוא יום הדין" (ולטר בנימין, "על מושג ההיסטוריה").

[פורסם ביעקב רכטר, אדריכל, מוזיאון הרצליה, הקיבוץ המאוחד 2003]